

سبک‌شناسی تفصیلی نثر پارسی

دکتر محمد غلامرضایی

تهران

۱۳۹۸

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)

پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	پیشگفتار
	بخش اول: مقدمات
۵	فصل اول: کلیات و مبانی
۵	پیشینه زبان فارسی
۸	رابطه فارسی و عربی
۱۰	حوزه بحث
۱۲	تحولات زبانی (دوره‌های سه گانه فارسی دری)
۱۴	پیدایش نثر فارسی و پیوستگی آن با نثرهای زبان پهلوی
۱۸	ادوار نثر فارسی
۲۰	فصل دوم: ویژگی‌های زبانی دوره رشد و تکوین
۲۰	تمهید
۲۰	۱. ویژگی‌های آوایی
۲۴	۲. پسوند
۲۶	۳. پیشوند
۲۷	۴. برخی پسوندهای صرفی اسم
۲۷	۵. جمع
۲۸	۶. پسوند «تر»
۲۸	۷. بعضی ویژگی‌های حروف
۳۵	۸. صفت
۳۶	۹. ضمیر
۳۷	۱۰. عدد
۳۸	۱۱. قید

صفحه	عنوان
۳۹	۱۲. فعل
۴۷	۱۳. ترکیب‌های عربی
۴۸	۱۴. بعضی واژه‌های مرکب
۴۸	۱۵. انواعی از واژه‌ها که در متون رایج بوده و به تدریج متروک شده
۴۹	۱۶. برخی واژه‌های ساده و مرکب که معادل واژه‌های عربی به کار می‌رفته
۴۹	۱۷. کاربردهای گویشی
۵۰	۱۸. جمله
بخش دوم: نثرهای قرن چهارم (دوره سامانی)	
۵۳	فصل اول: کلیات
۵۳	تمهید
۵۵	فصل دوم: نمونه متن‌ها
۵۵	مقدمه شاهنامه ابومنصوری
۵۸	تاریخ بلعمی
۶۱	ترجمه السواد الاعظم
۶۳	ترجمه تفسیر طبری
۶۶	فصل سوم: ویژگی‌های عمومی
۶۷	۱. از نظر زبانی
۶۸	۲. از نظر بلاغی
۷۱	۳. از نظر اندیشه
بخش سوم: نثرهای قرن پنجم و نثرهای ساده قرن ششم (دوره غزنوی، سلجوقی و خوارزمشاهی)	
۷۳	فصل اول: کلیات
۷۳	تمهید
۷۴	طبقه‌بندی نثرهای این دوره
۷۶	کلیاتی در باب نثرهای متصوفه
۸۱	جریان‌های نثرنویسی این دوره از نظر سبکی
۸۲	فصل دوم: نثرهای ساده یا مرسل
۸۲	تمهید
۸۲	کشف‌المحجوب سجستانی

صفحه	عنوان
۸۳	تفسیر قرآن مجید
۸۴	زین الاخبار
۸۶	تاریخ سیستان
۸۹	مجمَل التَّواریخ والقصص
۹۳	فصل سوم: نشرهای مرسل عالی (یا مطلق عالی)
۹۳	تمهید
۹۵	شرح تعرّف
۹۷	قصص الانبیا
۹۸	تاج التراجم
۱۰۳	سفرنامه ناصر خسرو
۱۰۵	کشف المحجوب هجویری
۱۰۷	تاریخ بیهقی
۱۱۹	قابوسنامه
۱۲۳	آثار خواجه عبدالله انصاری
۱۲۷	تفسیر سورآبادی
۱۳۴	سیاستنامه یا سیرالملوک
۱۳۶	کیمیای سعادت
۱۴۱	آثار احمد غزالی
۱۴۴	کشف الاسرار
۱۴۸	آثار عین القضاة همدانی
۱۵۲	آثار احمد جام
۱۵۷	روح الارواح
۱۶۳	تفسیر نسفی
۱۶۷	التصفيه فی احوال المتصوفه
۱۶۷	تفسیر ابوالفتوح
۱۷۴	التَّقْض
۱۸۰	شرف النبی
۱۸۴	آثار شیخ اشراق
۱۹۰	آثار شیخ روزبهان
۱۹۴	ترجمه رساله قشیریّه
۱۹۵	اسرار التوحید

صفحه	عنوان
۱۹۶	تفسیر بصائر یمنی
۲۰۰	تذکره الاولیا
۲۰۵	اسکندرنامه
۲۱۲	سمک عیار
۲۱۹	فصل چهارم: ویژگی‌های عمومی
۲۱۹	۱. از نظر زبانی
۲۲۱	۲. از نظر بلاغی
۲۲۲	۳. از نظر اندیشه
بخش چهارم: نثرهای فنی در قرن ششم (دوره سلجوقی و خوارزمشاهی)	
۲۲۵	فصل اول: کلیات
۲۲۵	تمهید
۲۳۲	فصل دوم: مهم‌ترین آثار نثر فنی
۲۳۲	کلیله و دمنه
۲۴۳	وجوه بلاغی
۲۴۹	چهار مقاله
۲۵۶	تاریخ بیهقی
۲۵۷	سندبادنامه
۲۶۳	ترجمه تاریخ یمنی
۲۶۸	راحة الصدور
۲۷۱	واژه‌ها
۲۷۴	وجه ادبی
۲۷۸	وجه فکری
۲۷۹	فصل سوم: منشآت
۲۷۹	تمهید
۲۸۲	انواع مکتوب‌ها
۲۸۵	مختصات لفظی و صنایع بدیعی منشآت
۲۸۶	نامه‌های رشیدالدین وطواط
۲۹۰	عتبة الکتبه
۲۹۲	التوسل الی الترسل

صفحه	عنوان
۲۹۵	مشآت خاقانی
۲۹۹	فصل چهارم: مقامه نویسی
۲۹۹	تمهید
۳۰۱	مقامات حمیدی
۳۱۱	فصل پنجم: ویژگی‌های کلی نثرهای فنی
بخش پنجم: نثرهای قرن هفتم و هشتم (دوره مغول)	
۳۲۱	فصل اول: کلیات
۳۲۱	تمهید
۳۲۴	فصل دوم: نثرهای تربیت یافتگان قرن ششم
۳۲۴	نامه تنسر
۳۲۸	جوامع الحکایات
۳۳۵	مرزبان‌نامه
۳۴۵	مرصادالعباد
۳۵۵	سیرت رسول‌الله معروف به سیره‌النبی
۳۶۰	نفثة‌المصدر
۳۶۸	آداب‌الحرب والشجاعة
۳۷۱	طبقات ناصری
۳۷۳	فصل سوم: نثرهای گفتاری متصوفه
۳۷۳	تمهید
۳۷۳	معارف بهاء‌ولد
۳۷۶	معارف برهان‌الدین محقق ترمذی
۳۷۷	مقالات شمس تبریزی
۳۷۹	فیه مافیہ
۳۸۲	معارف سلطان‌ولد
۳۸۳	مجالس
۳۸۷	فصل چهارم: نثرهای تربیت یافتگان قرن‌های هفتم و هشتم
۳۸۷	تاریخ جهانگشا

صفحه	عنوان
۳۹۴	گلستان
۴۱۱	سعدی و مقامه نویسی
۴۱۳	جامع التواریخ
۴۱۴	تاریخ و صّاف
۴۲۲	جواهر الاسمار
۴۳۰	نزهة الارواح
۴۳۵	آثار عبید زاکانی
۴۴۴	فصل پنجم: ویژگی های عمومی
بخش ششم: نثرهای قرن نهم تا دوازدهم (دوره تیموریان و بعد از آن)	
۴۴۹	فصل اول: کلیات
۴۴۹	تمهید
۴۵۲	فصل دوم: نمونه متن ها
۴۵۲	داراب نامه ها
۴۵۴	داراب نامه بیغمی
۴۶۴	فتوت نامه سلطانی
۴۷۰	ظفر نامه
۴۷۸	لطایف الطوایف
۴۸۴	قصه حمزه
۴۹۴	ابو مسلم نامه
۵۰۹	فصل سوم: ویژگی های عمومی
بخش هفتم: نثرهای قرن سیزدهم (دوره قاجار)	
۵۱۳	فصل اول: کلیات
۵۱۳	تمهید
۵۱۷	فصل دوم: نمونه متن ها
۵۱۷	۱. نمونه متن های گروه دوم
۵۱۷	مسیر طالبی
۵۲۵	نثر قائم مقام

صفحه	عنوان
۵۳۵	هزار و یک شب
۵۴۲	سفرنامه امین الدوله
۵۵۲	۲. نمونه متن های گروه سوم
۵۵۲	سرگذشت حاجی بابای اصفهانی
۵۵۸	چرند و پرند
۵۶۳	فصل سوم: ویژگی های عمومی
۵۶۶	فهرست منابع
۵۷۱	نمایه

پیشگفتار

در سال ۱۳۹۳ به همت سازمان «سمت» کتاب سبک‌شناسی نثر پارسی (از قرن چهارم تا پایان قرن سیزدهم) به قلم نگارنده این سطور منتشر شد. در پیشگفتار آن، یادآور شده بود که آنچه در دست خوانندگان است بخشی است از مطالعه نگارنده در باب سبک نثر فارسی که متناسب با تدریس درس سبک‌شناسی نثر در دوره کارشناسی فراهم آمده است. نگارنده آرزو داشت که صورت مفصل این کتاب نیز چاپ شود زیرا فصول و ابوابی در این هست که در آن نیست و حدود بیست متن نیز در صورت تفصیلی کتاب بررسی شده است که در آنجا به دلیل رعایت اختصار حذف شده است. هم‌اکنون این آرزو به وقوع پیوسته است به امید آنکه طالبان این گونه آثار را مفید افتد و مقدمه‌ای باشد برای مطالعات پربارتر و تخصصی‌تر در باب نثر فارسی.

نگارنده بر آن است که نثر فارسی از نظر وسعت و تنوع و جریان‌هایی که از سر گذرانده است از شعر فارسی هیچ کمتر نیست و در برخی جریان‌ها بر شعر تقدم تاریخی دارد و در بعضی ادوار - از جمله در عصر ما - اهمیت و کارایی آن از شعر بسی بیشتر است؛ به همین سبب نباید آن را دست کم گرفت. به این نکته نیز باید توجه داشت که در مطالعات سبک‌شناسی نمی‌توان به همه موضوعات متنوعی که در حوزه نثر است ورود کرد به همین سبب ما از نثرهای علمی - چون کتاب‌های پزشکی و داروشناسی و نجوم و جغرافیا و امثال این - چشم پوشیدیم و گزیده‌ای از مهم‌ترین کتاب‌هایی را در مطالعه گرفتیم که بتوان زبان آن‌ها را زبان ادبی به شمار آورد و در این انگاره البته تصور پیشینیان و ادیبان معاصر را در باب ادب و زبان ادبی لحاظ کردیم نه تعریفی را که غریبان از ادبیات به دست می‌دهند به همین سبب به آثاری توجه شده است که از دیدگاه بیشتر فارسی‌زبانان اثر ادبی به شمار می‌آید هرچند موضوع آن تاریخ یا سیاست یا عرفان یا مذهب و امثال این باشد.

به نظر ما زبان ادبی زبان آراسته و مخیل است و البته در گروهی از این آثار به ساختار کلی اثر نیز بی توجه نبوده‌ایم زیرا آن را نیز وجهی از ادبیت اثر می‌دانیم. این نکته نیز گفتنی است که برخی از آثار در بعضی از ادوار اگرچه شهرت دارند و در نوع خود از نظر موضوع مهم‌اند در نظر ما ارزش سبکی کمتری دارند و از این دیدگاه در حوزه مطالعه ما قرار نگرفته‌اند. نثرهای تاریخی قرن نهم و دوران صفویه همانند حبیب‌السیر و روضة‌الصفا و عالم‌آرای عباسی و احسن‌التواریخ و امثال این‌ها که هر یک در نوع خود نمونه‌هایی از نثرهای دوران انحطاط است و مرحوم ملک‌الشعراى بهار در باب بعضی از آن‌ها - هر چند به اختصار - سخن گفته است مورد توجه ما نبوده است و به جای آن‌ها بیشتر به نثرهای داستانی و روایی توجه شده است. در دوران قاجار و مشروطه نیز برخی از متن‌هایی را مبنا قرار داده‌ایم که در تحول نثر فارسی دخیل بوده‌اند.

نگارنده این سطور به خوبی آگاه است که این نوع مطالعه از نظر نوگرایان و مصرف‌کنندگان نظریه‌های غربی چندان مطلوب نیست اما گفتنی است که مطالعه در سبک‌شناسی عمومی - به تعبیر نگارنده - یا سبک‌شناسی تاریخی - به تعبیر برخی از امروزیان - نیز لازم است به خصوص که نظریه‌های غربی در زمینه سبک‌شناسی هنوز در فارسی بومی نشده و پیروی بی چون و چرا از آن‌ها متناسب با ادب پارسی - از جمله نثر - نیست.

در پایان لازم است که از چند تن از کسانی که در سرانجام یافتن این کتاب به گونه‌ای مؤثر بوده‌اند سپاسگزاری شود:

- از مسئولان محترم سازمان «سمت» که با پیشنهاد خود اندیشه تألیف این کتاب را از قوه به فعل در آوردند به‌ویژه از همکار گرامی آقای دکتر حسین هاجری که با پیگیری‌های خود فراهم آمدن کار را سرعت بخشیدند؛

- از دوستان گرامی آقایان دکتر رسول شاکری و دکتر فؤاد مولودی که لزوم به انجام رسیدن کار را پیوسته یادآور می‌شدند و علاوه بر خواندن بخش‌هایی از پیش‌نویس کتاب مرا بر اتمام کار برانگیختند.

- از دوست گرامی آقای رضا بردستانی که حروف چینی کتاب را با سعه صدر و بی‌هیچ مزد و منتی تقبل و نظارت کردند؛

- از همسر سرکار خانم مهرناز لاجوردی که چون همیشه مرا به انجام کار برمی‌انگیخت و در مدتی طولانی قریب به هفت سال که این کار دغدغه خاطر بود رنج‌تنبهایی را بردبارانه برتافت.

برای همهٔ این دوستان و عزیزان تندرستی و دوستکامی و توفیق آرزو می‌کنم و امیدوارم که این مجموعه با همهٔ کمبودها و اشکال‌هایی که دارد ادب‌دوستان به‌ویژه دوستانان نثر پارسی را مفید افتد.

محمد غلامرضایی
استاد بازنشستهٔ دانشگاه شهید بهشتی